

Nemecký veslářský spolok Donau v Bratislave
(Josef Konrad, 1931). Interiér budovy po zatebnení
okenných otvorov. Pôvodné okenné výplne slúžia
ako drevené kozy pre stavebných robotníkov

The former German Rowing Club "Donau" in Bratislava
(Josef Konrad, 1931). The building's interior after the
window openings were filled in; the original windows
are being used as sawhorses by the construction workers

Foto Photo: Peter Szalay, 2013

IDENTITA A DIFERENCIA: Monitorovanie a hodnotenie najvýznamnejších diel modernej architektúry na Slovensku

IDENTITY AND DIFFERENCE: Monitoring and Evaluation of the Most Significant Works of Modern Architecture in Slovakia

The study presents the results of two investigations that took as their goal the explanation of the contexts and causes of the different receptions granted to modern architectural heritage according to its origins in the first or the second half of the 20th century, also as a result of the similar and different material qualities of these works on their current physical condition. The first investigation was devoted to the monitoring of the physical state of selected leading works of modern architecture in Slovakia. The second formed an evaluation of these works by professionals active as architectural historians or theoreticians, or as heritage experts.

The monitoring of the most important modern architectural works in Slovakia took place from May to October 2013, and with a sampling of 50 objects it was realised by employees of the Architecture department of the Institute of Construction and Architecture of the Slovak Academy of Sciences (ÚSTARCH SAV) and the Heritage Preservation Office of Slovakia. Both of these institutions monitored the selected works through field investigation, archival research, comparison of their findings with the current state, investigation of changes in ownership relations, as well as the history of rebuilding work. In recording the results of the monitoring, they made use of a specialised form created specifically for this procedure (This form was created in the program Google Form as a shared and editable document see note 13). Its introduction section included basic data about the creation of the work and its author, its status of protection by national or local authorities, as well as information of changes in ownership or use. The central part of the form was divided into 14 sections. Each section focused on a different part of the material aspect of the architectonic work (situation, construction, exterior, roof, volume, facade, open and filled spaces, interior etc.). These individual sections were constructed so as to allow for recording of the observations results inside a highly structured scheme. Simultaneously, though, they created space for a more detailed and individualised depiction of phenomena or processes, including a numerical ranking from 1 to 5, with 1 indicating

the lowest and 5 the highest level of preservation. The concluding section of the form was reserved for judgment of the monitored architectural work in terms of its future perspectives. Hence the researchers had the chance not only to register and evaluate the current state of this work, but also to indicate possible threats or challenges in its future development.

The choice of the 50 monitored works is the result of a long-term process of confrontation of works of modern architecture in Slovakia with the wider international as well as domestic context. Likewise, it reflects the results of the repeated analysis and verification of the values of over 3000 works included in the "Database of 20th-Century Architecture" by the architecture section of ÚSTARCH SAV. Individual buildings and architectural complexes contained in these selections can thus be regarded as the leading representatives of thought, technological progress and artistic striving in the 20th century, and thus the most valuable heritage of modern architecture within Slovak territory. In addition, the selection included not only national heritage sites, but also works that currently have no protection at all.

In evaluating the results of the monitoring, a key matter turned out to be precisely the comparison of these latter two groups. Also significant with regard to the authenticity and the physical preservation of the observed works was the question of property rights and changes in function. In total, we could state that the majority of the buildings in our selection are relatively authentically preserved, and not only in the sense of the load-bearing structures (retained in 90% of the buildings in the survey), but even the exterior cladding (71% of the buildings surveyed could be said to have authentically preserved outer cladding). No less interesting was the finding that even the interiors, generally regarded as the most vulnerable part of the physical layer of an architectural work, are relatively well preserved in almost half of the surveyed buildings (authentic interiors and interior surfaces were observed in 40% of the selected works). Less optimistic findings, though, appeared with regard to the physical condition of the selected works. Authentically preserved

doc. Dr. Ing. arch.
HENRIETA MORAVČÍKOVÁ
Mgr. PETER SZALAY, PhD.
Ing. arch.
KATARÍNA ANDRÁŠIOVÁ, PhD.
Ing. arch.
NINA BARTOŠOVÁ, PhD.

Ústav stavebníctva a
architektúry SAV
Dúbravská cesta 9
845 03 Bratislava
Slovensko
moravcikova@savba.sk
peter.szalay@savba.sk
kararina.andrasiova@savba.sk
nina.bartosova@savba.sk

exterior claddings are often in disrepair, even in a condition requiring immediate treatment. Even worse were the observations for windows and doors: up to two-thirds of the authentic surviving items were in such a poor condition that without immediate restoration they were threatened with complete destruction. The most surprising result for monitoring, however, was the finding that all of the observed works that are in a very poor technical condition are currently under heritage protection. At the same time, it is also true that without exception these buildings are in the hands of private owners. Moreover, private owners are also found for the majority of works that we noted as damaged directly within the process of restoration. On the basis of our findings, we can safely conclude that the state largely tends to take better care of works of modern architecture that it owns. On the other side, it has been unable to ensure through its official institutions the protection of modern architectural heritage with necessary care and maintenance. Precisely this problematic standing of the individual agents in the process of protection, maintenance and restoration of modern architecture, specifically in the ongoing disputes in how modernist architecture is viewed by architectural theorists, historians and heritage experts, inspired the second type of investigation: the comparative evaluation of works of modern architecture.

The goal of the comparative evaluation of this specific group of 50 of the most important modern architectural works, which we realised through two groups of respondents (architectural theorists and heritage experts) was to uncover and explain any possible differences in their standpoints. In this, we used a method of evaluation related to the previously employed methods of evaluating architectonic works among both heritage and theoretical professionals. The 15 evaluation categories were derived from the identifications for heritage values used by the Heritage Preservation Office of Slovakia, and from the evaluation mechanism used for the inclusion of works into the DOCOMOMO International Register. The categories were as follows: the architect of the work, structural specifics, historical documentary value, structural integrity, relation to its surroundings, authenticity, functionality,

uniqueness, typicality, age, aesthetic and historical value, symbolic value, emotional effect, importance and social interest in the work's preservation. Respondents evaluated the individual works within the framework of the cited categories using a numerical scale from 1 to 5, with 5 representing the highest value. The goal of this experimental evaluation was to identify concrete aspects in which disputes emerged between the heritage experts and the theorists (Under the term "heritage experts", we include employees of the Heritage Preservation Office of Slovakia and other professionals in the field. In the survey, architectural theoreticians were represented by researchers from the Department of architecture at ÚSTARCH SAV.).

The greatest discrepancy in the evaluation of individual items was related to the categories age value and symbolic value. In dividing the answers of the respondents among evaluation of works from the first half and of the second half of the 20th century, the order of categories that displayed the greatest differences changed slightly. In the evaluation of works of post-war architecture, there emerged a greater disparity as well in the category of aesthetic and historical value. One interesting factor that significantly influenced the evaluation process was the depth of knowledge of the individual works on the part of the respondents. It happened that the closer the respondents happened to know the work, the higher they tended to rank it in all categories. Closer correspondence in evaluation between both theorists and preservationists was also indicated for well-known, and usually already protected, works.

The survey research confirmed our presupposition that the preservation community and architectural theorists have a differing view of modern architecture. It also revealed that these differences concern primarily those aspects of the work that are directly related to its age. At the same time, though, the research made it clear that the most important factor with respect to the evaluation of an architectural work of any historical era or any age remains its deeper knowledge and understanding on the part of the evaluator. Precisely the level of knowledge of modern architecture forms a difference as well in its different

reception on the part of heritage officials, oriented to much greater historical depth, and theoreticians still involved with modern architecture as a research topic.

Monitoring and evaluation of selected important works of modern architecture uncovered several highly specific qualities that set it apart from historic architecture, and generate problematic situations with respect to its historical restoration. In the majority of cases, the reason is the absence of appropriate procedures that would guarantee the restoration of materials or structural details of modern architecture as required for retention of its authenticity. The standard approach in this area, grounded in many years' experience with traditional historical monuments, appears not to be entirely suitable. As our research – among others – has confirmed, the main cause of this situation is an insufficient knowledge of the structural and technological approaches characteristic for works of modern architecture on the part of

architects and engineers, construction contractors, and even the methodological guidelines of heritage offices.

Also indicating a need for a deeper awareness of modern architecture is the comparative evaluation of its perception on the part of heritage experts and theoreticians. Officials of state heritage-protection bodies are currently only able to react in a limited manner to the specific requirements linked to the renovation of modern landmarks, or with the process of their evaluation with respect to inclusion in the Central Register of Landmarks. The current absence of a deeper knowledge of individual works of modern architecture, as well as the technological approaches or urban principles characteristic for modernism, in turn places a demand on adding special sections to heritage offices that would focus directly on the methods for restoration of modern architecture – as is common in the majority of European states.

Čo je rovnaké a čo je iné na dielach modernej architektúry? Čo je rovnaké a čo iné v nazeraní odborníkov rozličného zamerania na jednotlivé prejavy architektúry 20. storočia? Čo je rovnaké a čo iné v spôsobe pamiatkovej ochrany modernej architektúry? V čom spočíva identita a čo tvorí diferenciu modernej architektúry ako súčasť kultúrneho dedičstva? Môžeme vôbec o modernej architektúre, o jej hodnotení či pamiatkovej ochrane uvažovať v takých opozitných pojmoch? Nie sú tieto pojmy vlastne len vyjadrením diferencie v identite ¹¹? Tieto a mnohé podobné otázky generujú aktuálnu polemiku medzi predstaviteľmi tradičnej pamiatkovej starostlivosti a teoretikmi a historikmi architektúry, ktorí na modernú architektúru nazerajú ako na integrálnu súčasť architektonického dedičstva.

Pojmom moderná architektúra sa zvyčajne označuje architektonická tvorba takmer celého 20. storočia. Takéto zovšeobecnenie je na jednej strane logickým produktom vnímania moderny v priebehu uplynulých desaťročí, ako nedokončeného, respektíve nekončiaceho projektu, ale súčasne aj výsledkom abstrahovania od jemnejšej a adresnejšej diferenciacie rozmanitých prejavov architektúry 20. storočia z dôvodu

upevňovania pozície modernizmu. Identifikáciou a pomenovaním jednotlivých javov, trendov či koncepcií v rámci architektúry 20. storočia sa zaoberajú najmä teoretici a historici architektúry. V súčasnosti však vystupuje požiadavka na adresnejšie uchopenie modernej architektúry do popredia aj z iných ako čisto architektonicko-historických dôvodov. Práve aktuálna situácia v nazeraní na diela architektúry 20. storočia zo strany predstaviteľov pamiatkovej starostlivosti či užívateľov týchto diel vyžaduje dôslednú diferenciaciu jednotlivých typov architektonických diel s cieľom ich adresnej ochrany, údržby či obnovy.

Na túto skutočnosť poukazujú aj výskumy z ostatných rokov, v ktorých sa vedci zaoberajú mimoriadnymi ikonickými dielami modernej architektúry a upozorňujú na ich komplexnosť a jedinečnosť a s tým súvisiacu potrebu adresného kreovania stratégie pamiatkovej starostlivosti ¹². K diferenciacii naberajú aj výskumy tých bádateľov, ktorí sa sústreďujú na regionálne špecifické prejavy modernej architektúry. Tí upozorňujú na skutočnosť, že síce môžeme identifikovať určité univerzálne tendencie pri špecifikácii hodnôt diel modernej architektúry, ako aj v systéme ich pamiatkovej ochrany, avšak narábanie s konkrétnymi

dielami budú ovplyvňovať regionálne podmienené vstupné podmienky, ako je rozličná štruktúra stavebného fondu z 20. storočia, spôsoby vlastníctva, materiálová charakteristika či spoločenské okolnosti, ktoré vznik týchto diel podmienili ^{13/}. Určitým náprotivkom k tomuto typu bádania sú práce, ktoré zdôrazňujú skôr spoločné črty pamiatok modernej architektúry, a tak sa pokúšajú načrtnúť univerzálnejšie postupy ich hodnotenia či ochrany ^{14/}.

Najvýznamnejšou medzinárodnou platformou na konfrontáciu týchto názorov je medzinárodná organizácia DOCOMOMO (Documentation and Conservation of the buildings, sites and neighbourhoods of Modern Movement). Príspevky a diskusie na jej konferenciách, seminároch či publikácie v časopise DOCOMOMO Journal sú cenným dokumentom toho, ako sa vyvíjali názory na architektúru 20. storočia a jej potenciálnu pamiatkovú ochranu. Spomeňme aspoň významný prelom v historickom vymedzení záujmu organizácie, ktorý spočítku zahŕňal diela medzivojnového obdobia, ale po roku 2004 sa rozšíril aj na architektúru povojnového obdobia, tzv. neskorý modernizmus ^{15/}, alebo postupnú zmenu v nazeraní na obnovu diel modernej architektúry, ktorá sa prejavila okolo roku 2008 a ktorú reflektovala aj konferencia *The Challenge of Change* ^{16/}. S ňou spojené diskusie a publikácie ilustrujú slobodnejšie a diferencovanejšie narábanie s dedičstvom modernej architektúry a predstavujú rozličné stupne údržby, prestavby či obnovy. K významnému posunu dochádza aj v oblasti vnímania hodnôt modernej architektúry, respektíve architektúry 20. storočia. Až do konca minulého storočia prevládal názor, že rozhodujúcou hodnotou vo vzťahu k modernej architektúre ako pamiatke je jej estetická koncepcia ^{17/}. Začiatkom 21. storočia sa začal v prostredí obnovy pamiatok modernej architektúry postupne presadzovať dôraz na pôvodnú materialitu v zmysle hmotnej podstaty diela a na jej premenu v dôsledku veku ^{18/}. V súčasnosti k tomu pristupujú ďalšie rovnako významné kategórie odrážajúce spoločenský rozmer architektonického diela, individuálnu autorskú výpoveď či, práve naopak, programovú mieru opakovateľnosti, ale aj jeho spoločenskú či ekonomickú udržateľnosť ^{19/}. Práve v tejto súvislosti nadobúda zvláštne postavenie aj skúmanie

takých mechanizmov obnovy či údržby, ktoré by zabezpečili pamiatke modernej architektúry dlhodobu udržateľnú plne funkčnú existenciu pri zachovaní jej pôvodnej identity. S otázkami udržateľnosti súvisí aj aktuálne skúmanie možností permanentného sledovania a následnej údržby architektonických diel, ako najefektívnejšieho prostriedku ochrany architektonického dedičstva 20. storočia, ktoré rámcuje medzinárodná iniciatíva PRECOMOS (Preventive conservation, maintenance and monitoring of monuments and sites) pracujúca pod záštitou UNESCO.

Na ochranu moderného architektonického dedičstva bezprostredne vplyva aj spôsob a miera legislatívnej ochrany, ktorá je priamo závislá od národných stratégií pamiatkovej starostlivosti. Tu sa opäť ukazuje, aký odlišný vývoj vo vzťahu k modernému architektonickému dedičstvu jednotlivé krajiny prekonali. Zatiaľ čo ochrana architektúry prvej polovice 20. storočia predstavuje už samozrejmu súčasť práce všetkých európskych národných pamiatkových úradov, vzťah k architektúre druhej polovice 20. storočia vôbec nie je taký jednoznačný. Veľká Británia, Holandsko či Nemecko pristúpili k procesu evidencie a ochrany pamiatok povojnovej modernej architektúry už na konci 20. storočia. V týchto krajinách sú preto v súčasnosti pamiatkovo chránené stovky diel povojnového modernizmu, pričom viaceré z nich už prešli aj úspešnou pamiatkovou obnovou. Úplne iná situácia je vo väčšine krajín bývalého komunistického bloku, kde je táto architektúra stále spojená s ideológiou vtedajšieho režimu, a teda odmietaná nielen verejnosťou, ale aj pamiatkarmi.

Súvislosti a príčiny rozdielného vnímania moderného architektonického dedičstva prvej a druhej polovice 20. storočia, ako aj dôsledky rovnakých a odlišných materiálových daností týchto diel na ich fyzický stav sme sa pokúsili objasniť prostredníctvom dvoch typov prieskumov: monitorovaním fyzického stavu vybraných najlepších diel modernej architektúry a hodnotením týchto diel odborníkmi z prostredia teoretikov a historikov architektúry a pamiatkarov. Nazdávali sme sa, že taký komparatívny pohľad môže poslúžiť ako základ na lepšie pochopenie tohto typu architektonického dedičstva, ako aj ozrejenie pozícií jednotlivých aktérov ovplyvňujúcich proces jeho ochrany ^{110/}.

MONITOROVANIE ARCHITEKTÚRY

Pravidelné sledovanie a hodnotenie stavu pamiatok možno najúčinnejšie realizovať len na lokálnej úrovni, v bezprostrednom kontakte s hmotným dedičstvom, jeho vlastníkmi a užívateľmi. Monitorovanie pamiatok modernej architektúry v slovenskom prostredí tak do určitej miery nadväzuje na činnosť Pamiatkového úradu Slovenskej republiky, ktorý vykonáva revíziu Ústredného zoznamu pamiatkového fondu. Mechanizmus monitorovania však inšpirovala najmä práca holandského či flámskeho Monumentenwacht, ktoré systematicky v pravidelných intervaloch vyhodnocujú fyzický stav pamiatok a súčasne poukazujú na potrebu ich údržby či obnovy. Monitorovanie najvýznamnejších diel modernej architektúry na Slovensku, ktoré realizovali pracovníci a pracovníčky Oddelenia architektúry ÚSTARCH SAV a Pamiatkového úradu Slovenskej republiky, sa však od obidvoch spomínaných postupov zásadne odlišuje tým, že medzi monitorované objekty zaradilo aj tie vynikajúce diela modernej architektúry, ktoré nie sú súčasťou pamiatkového fondu Slovenskej republiky. Do slovenského prostredia tak premiérovovo uviedlo komparatívno-evalvačný monitorovací mechanizmus zameraný na architektúru 20. storočia umožňujúci identifikáciu a diagnostiku problematických momentov a následné vytváranie podmienok na ich elimináciu.

Autenticita hmotnej vrstvy architektonického dedičstva je priamym sprostredkovateľom minulosti, a je teda „kľúčovým faktorom pri hodnotení významu pamiatky“^{11/}. Monitorovanie sa preto zameralo na javy a procesy súvisiace s užívaním jednotlivých objektov (starnutie materiálov a konštrukcie, poruchy a ich odstraňovanie), ale aj vlastnícke vzťahy či zmeny funkčného využitia, ktoré autenticitu priamo ovplyvňujú. Bolo tak prvým celostne poňatým hodnotením súčasného stavu architektonického dedičstva modernizmu na Slovensku. Po prvý raz sa pritom pozornosť venovala aj údržbe diel modernej architektúry, ako štandardnému a permanentnému nástroju obnovy.

Monitorovanie najvýznamnejších diel modernej architektúry na Slovensku prebiehalo od mája do októbra 2013 a na vzorke 50 objektov ho vykonali deväti pracovníci a pracovníčky^{12/}. Každý z nich

pritom monitoroval vybrané diela prostredníctvom terénneho výskumu (obhliadka exteriéru a interiéru), archívneho výskumu (skúmanie literárnych a archívnych prameňov), porovnávaním týchto zistení so súčasným stavom, sledovaním premien majetkovoprávných vzťahov, ako aj histórie prestavieb. Na zaznamenávanie výsledkov monitorovania slúžil formulár vytvorený špeciálne na účely tohto procesu^{13/}. Jeho úvodná časť zahŕňala základné údaje o vzniku diela a jeho autorovi, status ochrany štátnymi alebo lokálnymi

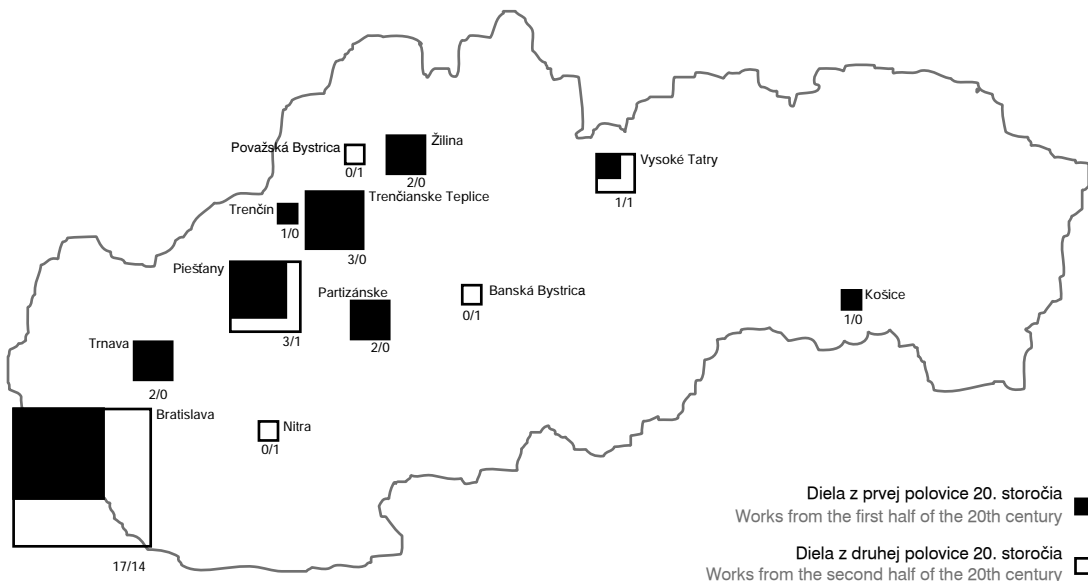
Foto Photo: Matúš Dulla, 2013

Administratívna budova v Považskej Bystrici (Ivan Meliš, Severín Ďuriš, 1976). Budova slúži pôvodnej funkcii a v dobrom stave je aj obvodový plášť a pôvodné mozaiky

Office building in Považská Bystrica (Ivan Meliš, Severín Ďuriš, 1976). The building retains its original function, and even the exterior cladding and original mosaics are in good condition

Graf zachytáva rozmiestnenie monitorovaných diel v rámci Slovenska, pričom veľkosť štvorca zodpovedá celkovému počtu sledovaných diel a tmavá plocha množstvu diel z druhej polovice 20. storočia

Graph depicting the distribution of the monitored buildings within Slovakia; the size of the square corresponds to the overall number of investigated structures and the dark area corresponds to the number of buildings from the first half of the 20th century

Diela z prvej polovice 20. storočia
Works from the first half of the 20th century ■
Diela z druhej polovice 20. storočia
Works from the second half of the 20th century □

autoritami, ako aj informácie o zmenách vlastníckych vzťahov či funkčného využitia. Jadro formulára bolo rozdelené na 14 sekcií. Každá sekcia sa zameriavala na inú časť materiálnej stránky architektonického diela (situovanie, konštrukcia, exteriér, strecha, objem, fasáda, otvory a výplne, interiér atď.). Jednotlivé sekcie boli konštruované tak, aby umožňovali zaznamenať výsledky pozorovania v rámci štruktúrovanej schémy. Súčasne však vytvárali priestor na detailnejší individualizovaný opis javu či procesu a jeho numerické hodnotenie od 1 do 5, pričom 1 znamenala najnižšiu a 5 najvyššiu mieru zachovania. Záverečná časť formulára bola vyhradená posúdeniu monitorovaného diela z hľadiska jeho perspektívy. Výskumníci tak mohli nielen zaznamenať a hodnotiť aktuálny stav architektonického diela, ale aj naznačiť možné ohrozenia či výzvy jeho budúceho vývoja.

NAJVÝZNAMNEJŠIE DIELA MODERNEJ ARCHITEKTÚRY NA SLOVENSKU

Oddelenie architektúry ÚSTARCH SAV je jediným pracoviskom, ktoré od začiatku

deväťdesiatych rokov 20. storočia systematicky a permanentne rozvíja výskum modernej architektúry. Jedným z výsledkov tohto výskumu je aj databáza diel modernej architektúry (časť z nej je prostredníctvom portálu Register modernej architektúry prístupná aj verejnosti). Práve táto databáza tvorila základ pri generovaní úzkej skupiny 50 najvýznamnejších diel modernej architektúry na Slovensku. Tento výber je výsledkom dlhodobého procesu konfrontácie diel modernej architektúry na Slovensku v širšom medzinárodnom (diela najčastejšie reflektované medzinárodnou historiografiou, diela zaradené do medzinárodného registra DOCOMOMO), ale aj domácom kontexte (diela najčastejšie citované v dobovej a súčasnej odbornej literatúre, diela ocenené architektonickými cenami, diela zaradené v pamiatkovom fonde Slovenskej republiky). Súčasne odráža výsledky opakovanej analýzy a verifikácie hodnôt všetkých vyše 3 000 diel, ktoré databáza Oddelenia architektúry ÚSTARCH SAV obsahuje. Budovy a komplexy stavieb zahrnuté vo výbere tak možno považovať za vrcholných predstaviteľov myslenia, technického pokroku a umeleckých

snažení 20. storočia, a teda najhodnotnejšie dedičstvo modernej architektúry na území Slovenska.

Dielo zaradené do výberu postavili v rozmedzí sedemdesiatich rokov, medzi rokmi 1924 až 1994, teda v čase, keď sa radikálne menila architektonická paradigma, a tým aj ráz hmotného prostredia miest a obcí na Slovensku. Vybrané objekty odrážajú rozličné štýly a smerovania, ktoré sa v prostredí Slovenska v 20. storočí presadili. Súčasne reprezentujú dve základné skupiny, na ktoré sa zvyčajne trochu zjednodušene rozdeľuje moderná architektúra 20. storočia, moderné hnutie (architektúra medzivojnového obdobia) a neskorý modernizmus (architektúra druhej polovice storočia). Výber pritom nemožno považovať za priamy odraz množstva architektonických diel vytvorených v týchto dvoch základných obdobiach (stavebná produkcia v druhej polovici 20. storočia v množstve prevyšovala prvú polovicu storočia), o čom svedčí aj skutočnosť, že povojnová architektúra tvorí necelých 40 % zo všetkých monitorovaných diel, aj keď z časového hľadiska zaberá dlhšie obdobie ako medzivojnová éra^{14/}. Výber tak jednoznačne odráža hodnotové hľadisko uplatnené vo vzťahu k týmto dielam prostredníctvom architektonickej kritiky, teórie a historiografie. Vybrané diela tiež potvrdzujú zaužívanú predstavu o dvoch vrcholných obdobiach modernej architektúry na Slovensku, období tridsiatych a šesťdesiatich rokov 20. storočia, ktoré zastupuje až 60 % diel^{15/}. Ide teda predovšetkým o diela purizmu, funkcionalizmu a konštruktivizmu z obdobia dvadsiatych a tridsiatych rokov 20. storočia a diela brutalizmu, bruselského štýlu, štrukturalizmu, mašinizmu, monumentalizmu či skulpturálnej architektúry, ktoré sa presadili v architektúre na Slovensku po roku 1955. Vybrané architektonické diela tak predstavujú predovšetkým avantgardnú, na progres zameranú a výtvorne abstraktnú polohu modernej architektúry.

Progresivnosť vybraných architektonických diel azda najlepšie vystihuje ich konštrukčné riešenie. Skeletovú nosnú konštrukciu použili až na polovicu skúmaných budov, zatiaľ čo tradičnú stenovú konštrukciu s využitím tehly ako základného stavebného materiálu uplatnili len na desatine vybraných stavieb. Ešte výraznejšie sa prevaha moderných stavebných technológií prejavila pri povojnovej architektúre, keď tradičné technológie

využili len pri komorných stavbách, ktoré v našom výbere zastupuje trojica rodinných domov architektov.

Väčšinu vybraných diel postavili v mestách, predovšetkým v Bratislave, kde sa nachádza až 63 % z nich. Významné zastúpenie majú aj atraktívne lokality, ako sú kúpele či rekreačné oblasti, napríklad Piešťany, Trenčianske Teplice či Vysoké Tatry. V súvislosti s umiestnením objektov treba spomenúť aj ďalší významný faktor ovplyvňujúci ich aktuálny stav. Vyše polovica zo skúmaných diel sa nachádza v mestskej či vidieckej štruktúre determinovanej moderným urbanizmom (rozvolnený alebo riadkový typ zástavby), 16 % z vybraných objektov stojí mimo definovanej štruktúry vo voľnej krajine a len 32 % postavili v rámci tradičnej uličnej štruktúry. Súčasne možno konštatovať, že zatiaľ čo v medzivojnovom období vstupovala nová architektúra zväčša do prostredia tradičnej uličnej mestskej zástavby (47 %) a len menšinovo vytvárala novú riadkovú zástavbu (37 %), po druhej svetovej vojne mohli architekti aj vďaka zmenám vlastníckych vzťahov pôdy oveľa slobodnejšie uplatňovať myšlienky Aténskej charty a vytvárať rozvolnené urbanistické štruktúry. Potvrdzuje to aj skutočnosť, že až tri štvrtiny vybraných diel realizovali v rámci moderných urbanistických štruktúr a len 10 % z nich reagovalo na existujúcu uličnú štruktúru.

Funkčná náplň architektonických diel v našom výbere odráža charakteristické zameranie modernej architektúry na bývanie a na nové typologické druhy spojené so športom, rekreáciou, zdravotníctvom a školstvom.

Obraz o vybraných najlepších dielach modernej architektúry na Slovensku dokresľuje ich reflexia zo strany štátnych orgánov pamiatkovej starostlivosti. V Ústrednom zozname pamiatkového fondu Slovenskej republiky je so statusom Národná kultúrna pamiatka zapísaná vyše polovica sledovaných diel. Ďalších 14 % objektov je súčasťou pamiatkového fondu z titulu umiestnenia v rámci pamiatkovo chránených území. Vyše štvrtina z vybraných najvýznamnejších diel nie je zo strany štátu chránená vôbec, pričom až 64 % z nich je priamo ohrozených plánovanými prestavbami či búraním. Celkovú situáciu v oblasti pamiatkovej ochrany modernej architektúry ilustruje porovnanie chránených budov z prvej a druhej polovice

20. storočia. Zatiaľ čo až tri štvrtiny diel v našom výbere datovaných v prvej polovici 20. storočia sú pamiatkovo chránené, spomedzi diel povojnového obdobia tvoria pamiatkovo chránené objekty menej než desatinu (národnou kultúrnou pamiatkou je len Pamätník a múzeum SNP v Banskej Bystrici^{16/} a bratislavské Krematórium).

MATERIALITA MODERNÉHO HNUTIA A JEJ AUTENTICKÉ ZACHOVANIE

Pojem materialita sa objavuje v pamiatkovej starostlivosti po prvý raz v súvislosti so snahou o teoretické uchopenie pamiatkových hodnôt moderného hnutia^{17/}. Reštaurátori a konzervátori si pri monochromatických abstraktných plochách modernej architektúry nevystačili s pojmami, ktoré definovali hodnotu diela najmä prostredníctvom výtvarnej a umeleckoremeselnej kvality architektonických článkov. Do popredia sa preto dostala konštrukcia, materiál povrchov a technologické riešenie detailov. Záujem pamiatkovej starostlivosti sa tak sústredil na zachovanie dovtedy marginalizovanej povrchovej úpravy stavieb, pôvodných konštrukčných materiálov, okenných či dverných výplní, pričom sa autenticita materiálovej stránky modernej architektúry stala ťažiskovou pri jej ochrane a obnove.

NOSNÁ KONŠTRUKCIA A STRECHA

Stavebná konštrukcia architektonického diela predstavuje v tejto súvislosti nielen dôkaz o jeho progresívnosti či inovatívnosti, ale súčasne reprezentuje jednu z kľúčových hodnôt vo vzťahu k jeho materialite, ako aj základný predpoklad zachovania jeho fyzickej integrity. V našich pozorovaniach sme sa preto zamerali jednak na posúdenie konštrukcie v kontexte dobovej situácie a súčasne na hodnotenie jej aktuálneho stavu. Výsledky pozorovaní ukázali, že vybrané diela moderného hnutia sú z konštrukčného hľadiska v dobrej kondícii. Ani jedna z nosných konštrukcií monitorovaných budov nebola v čase pozorovania v havarijnom stave a len pri 10 % z nich bolo zistené narušenie niektorých prvkov. (Pozri graf na strane 154.) Z celkového počtu 4 objektov s narušenou nosnou konštrukciou sú pritom tri z medzivojnového obdobia a vo všetkých prípadoch ide o pamiatkovo chránené diela (Liečebný dom Machnác akúpalisko Zelená žaba v Trenčianskych Tepliciach,

Okresná nemocenská poisťovňa v Bratislave), ktoré patria medzi vrcholných predstaviteľov funkcionalizmu nielen na Slovensku, ale aj v širšom európskom meradle. Medzi dielami z druhej polovice 20. storočia bola ako konštrukčne narušená vyhodnotená len prístavba Slovenskej národnej galérie v Bratislave. Naše pozorovania súčasne ukázali, že zlý stav konštrukcie nie je len dôsledkom jej materiálového či technologického riešenia, ale najmä zlej alebo úplne absentujúcej údržby či devastácie spôsobenej dlhodobým nevyužívaním a nedostatočným zabezpečením budovy proti pôsobeniu počasia a vandalov. Vo väčšine prípadov sa pritom ukázalo, že práve kvalitný materiál a vyhotovenie pôvodnej konštrukcie garantujú to, že tieto budovy dodnes stoja.

Do určitej miery prekvapivé boli výsledky pozorovania strešných konštrukcií. Práve tie neboli v priebehu existencie budov zásadne menené v zmysle konštrukčnom ani materiálom. Obnova striech prebehla vo väčšine prípadov bez výraznejších zásahov do ich pôvodného konštrukčného riešenia. Napriek tomu sa medzi sledovanými objektmi našli príklady nevhodných zmien, ktoré napríklad v prípade Slovenskej národnej galérie viedli až k uzatvoreniu budovy z technických príčin. Za najväčšie ohrozenie pôvodných striech, a tým aj celých budov možno teda považovať najmä ich nevyhovujúci technický stav, absenciu údržby a technologicky nevyhovujúce opravy. Práve tieto faktory sa podpísali pod zlý stav striech takmer pri štvrtine monitorovaných budov a havarijný stav strešnej konštrukcie na troch budovách (dve z nich, Slovenská národná galéria a kúpalisko Zelená žaba majú byť v blízkej budúcnosti obnovené).

Vyhodnotenie pozorovania skupiny 50 diel modernej architektúry priniesol aj ďalší zaujímavý výsledok, ktorý do určitej miery spochybňuje zažitú predstavu o tom, že v druhej polovici 20. storočia klesla úroveň stavebnej výroby, čo priamo ovplyvnilo nízku kvalitu materiálovej stránky architektonických diel a že kvalitné remeslo medzivojnového Československa garantovalo zasa vysokú úroveň stavebnej realizácie diel toho obdobia. V rámci pozorovania sa ukázalo, že konštrukcie budov z povojnového obdobia sú vo väčšine lepšie zachované a vyššia je aj ich miera autenticity. Pod túto skutočnosť sa nepochybne podpísal aj

Foto Photo: Peter Szalay, 2013

nižší vek budov pochádzajúcich z druhej polovice 20. storočia, iné než materiálové faktory, ale aj skutočnosť, že po druhej svetovej vojne sa menej experimentovalo a architekti viac pracovali už s preverenými technológiami a konštrukciami. V neposlednom rade toto zistenie vypovedá čo-to aj o našom výbere najvýznamnejších diel. Minimálne pri dielach funkcionalistickej a konštruktivistickkej architektúry možno konštatovať, že práve ich technologická a konštrukčná inovatívnosť štandardne generovala pozornosť architektonickej historiografie.

OBJEM A PRIESTOROVÉ ČLENENIE

Podobne ako nosná konštrukcia je pri väčšine sledovaných diel relatívne dobre zachovaná i základná objemová charakteristika, silueta aj ich priestorové členenie. Až 59 % posudzovaných objektov bolo vyhodnotených ako nenarušené,

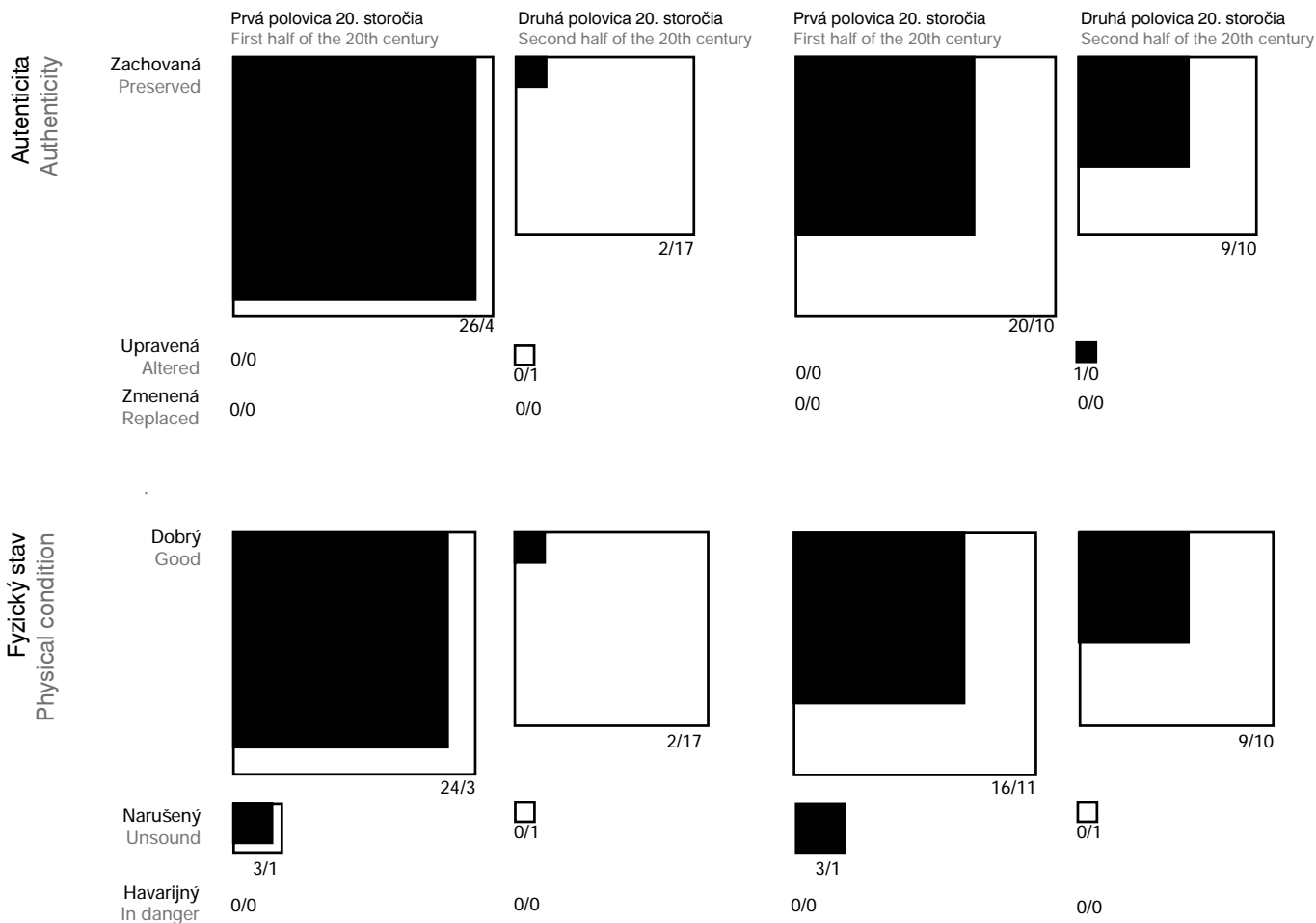
respektíve len s minimálnym narušením. Ani jeden pritom nezískal hodnotenie zo spodnej škály numerického hodnotenia. (Pozri graf na strane 156.) Ako najhorší prípad narušenia pôvodného objemu a priestorového členenia budovy pritom monitoring vyhodnotil obchodné centrum Slimák v Bratislave. Prestavba v deväťdesiatych rokoch 20. storočia celkom zničila jeho pôvodnú objemovo-priestorovú charakteristiku. Zásadnejšie narušenie objemov a priestorových vzťahov zistil prieskum aj pri obytných komplexoch, kde tieto zmeny väčšinou spôsobili prístavby a nadstavby jednotlivých budov (napr. priemyselné mesto Partizánske či sídlisko Februárka v Bratislave), ale aj novostavby realizované v rámci urbanistického celku (napr. sídlisko Medzi jarkami v Bratislave). Je zaujímavé, že až pri siedmich objektoch, ktorých objem, silueta a priestorové členenie boli zmene- né, ide o národné kultúrne pamiatky. Pri väčšine

Dostavba Slovenskej
národnej galérie v Bratislave
(Vladimír Dedeček, 1979).
Konštrukcia strechy
narušená z dôvodu
nesprávnej údržby

The addition to the
Slovak National Gallery in
Bratislava
(Vladimír Dedeček, 1979).
The roof structure has
been damaged through
inadequate maintenance

Nosná konštrukcia – pamiatková ochrana
Load-bearing structure – heritage protection

Nosná konštrukcia – vlastnícke vzťahy
Load-bearing structure – property relations

Velkosť štvorcov zodpovedá počtu monitorovaných diel z prvej a z druhej polovice 20. storočia.

The size of the squares corresponds to the number of monitored structures from the first and the second halves of the 20th century.

■ Pamiatkovo chránené
Protected as a heritage

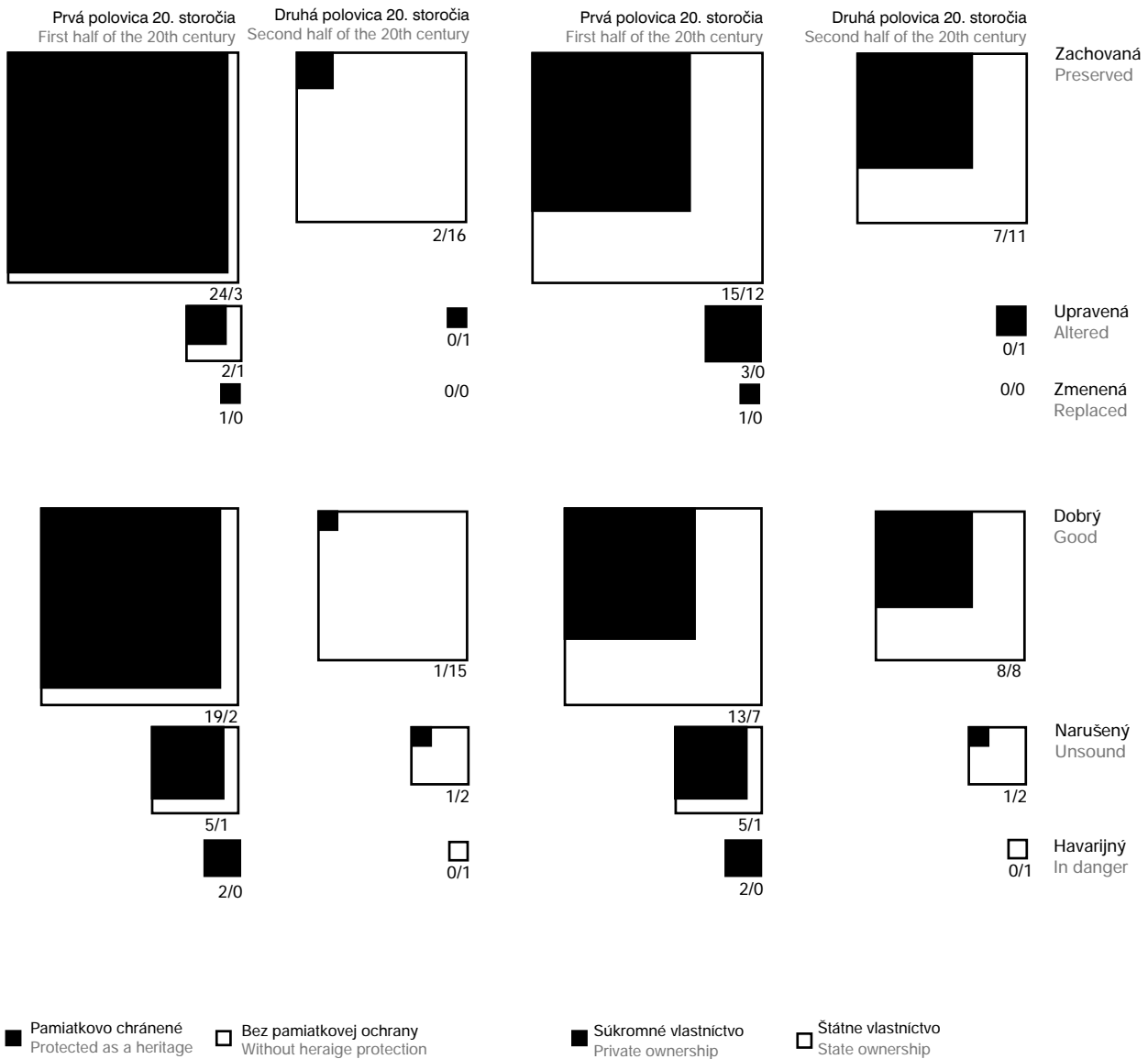
□ Bez pamiatkovej ochrany
Without heritage protection

■ Súkromné vlastníctvo
Private ownership

□ Štátne vlastníctvo
State ownership

Strešná konštrukcia- pamiatková ochrana
Roof structure – heritage protection

Strešná konštrukcia – vlastnícke vzťahy
Roof structure – property relations

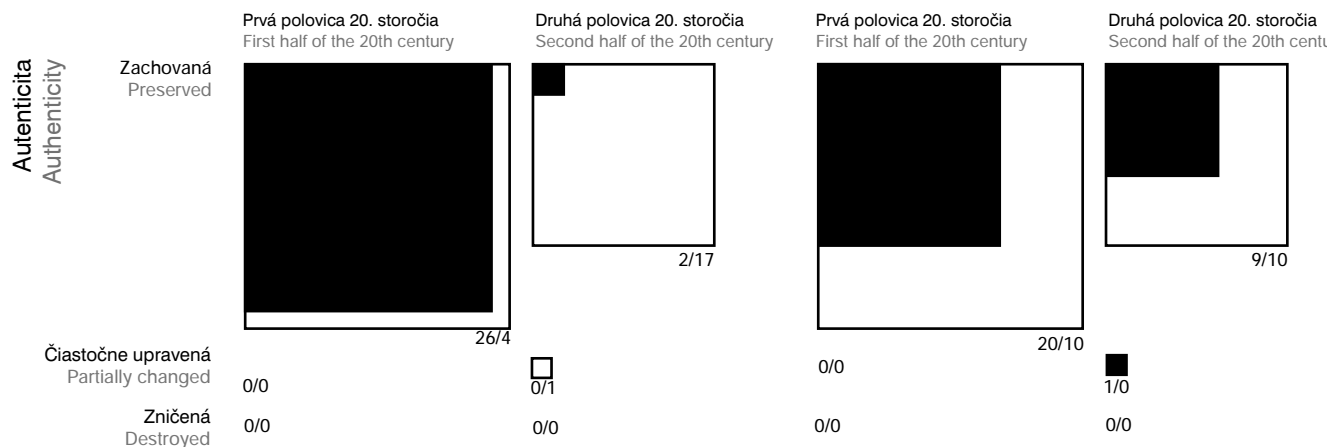

Pôvodný objem – pamiatková ochrana

Original volume – heritage protection

Pôvodný objem – vlastnícke vzťahy

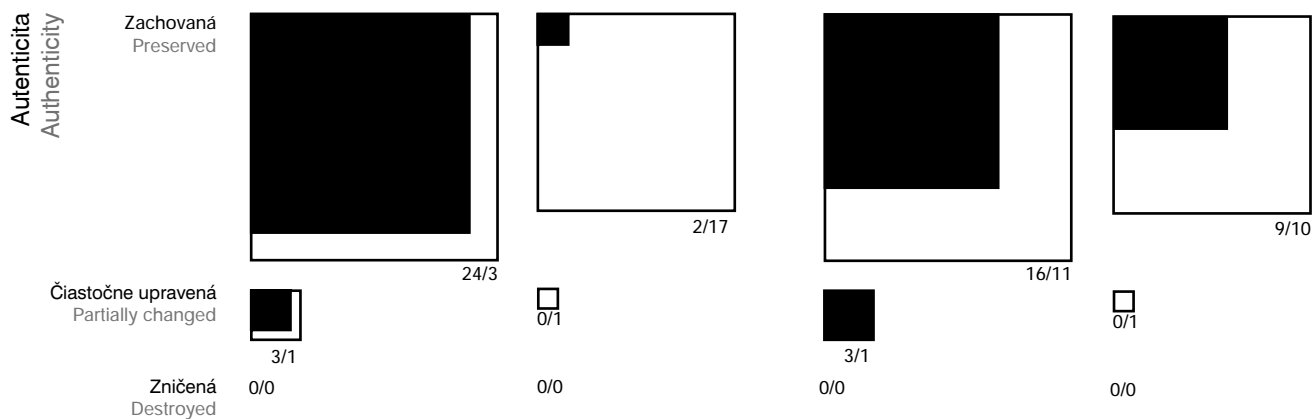
Original volume – property relations

Priestorové členenie – pamiatková ochrana

Spatial articulation – heritage protection

Priestorové členenie – vlastnícke vzťahy

Spatial articulation – property relations

Velkosť štvorcov zodpovedá počtu monitorovaných diel z prvej a z druhej polovice 20. storočia.

The size of the squares corresponds to the number of monitored structures from the first and the second halves of the 20th century.

 Pamiatkovo chránené
Protected as a heritage

 Bez pamiatkovej ochrany
Without heritage protection

 Súkromné vlastníctvo
Private ownership

 Štátne vlastníctvo
State ownership

týchto diel pritom úpravy vykonali v čase, keď už boli pamiatkovo chránené (napr. Neologická synagóga v Žiline či Kochovo sanatórium v Bratislave).

POVRCH

Povrch budovy, či už ide o obvodový plášť, alebo strešnú krytinu, predstavuje oveľa zraniteľnejšiu časť architektonického diela než objem, priestorové vzťahy či nosná konštrukcia. Práve preto sme predpokladali, že fasády a povrchy striech sledovaných budov budú najviac zasiahnuté zmenami. Ukázalo sa však, že až 71 % posudzovaných diel má pôvodné alebo len čiastočne modifikované povrchové úpravy. Autenticita fasád je tak vo veľkej miere zachovaná. Dokonca ani všeobecný trend zatepľovania prostredníctvom kontaktnej exteriérovej izolácie nezasiahol nami sledované vybrané diela v takej miere, ako sme očakávali. Touto metódou zateplili len 17 % budov, pričom až jedna štvrtina z nich pochádza práve z povojnového obdobia. (Pozri graf na strane 160.) V tejto súvislosti je potrebné pripomenúť, že proces zatepľovania zasiahol aj národné kultúrne pamiatky. Až 14 % pamiatok v našom výbere prešlo v ostatných rokoch úpravou povrchu kontaktnou tepelnou izoláciou. Sú medzi nimi zväčša obytné budovy, ako obytné súbory Unitas a Nová doba, ale aj diela s nižšími nárokmi na tepelný komfort, ako napríklad bývalá Mestská sporiteľňa či Kochovo sanatórium v Bratislave. Pozitívne zistenie o prevažujúcich autenticky zachovaných obvodových plášťoch sledovaných objektov silno relativizuje skutočnosť, že až polovica z nich je v zlom fyzickom stave. Až 59 % z pamiatkovo chránených budov v našom výbere má narušený obvodový plášť. Dôvodom zlého stavu obvodového plášťa aj strešnej krytiny je pritom opäť najčastejšie absencia údržby a neprimerané funkčné využitie, respektíve dlhodobé nevyužívanie objektu.

OTVORY A ICH VÝPLNE

Najalarmujúcejšie zistenia v rámci monitoringu prinieslo posúdenie okenných a dverných výplní sledovaných diel. Zatiaľ čo takmer 90 % posudzovaných budov má stále okenné otvory na pôvodnom mieste a v pôvodnom tvare a pri 80 % budov to platí aj o dverných otvoroch, stav ich výplní je podstatne horší. Autenticky

zachované okenné výplne má len 46 % objektov a dverné výplne len 48 % diel. Relatívne málo je aj takých prípadov, kde prešli pôvodné okenné výplne procesom repasovania (6 budov, z toho 4 pamiatkovo chránené). Autenticky zachované okenné výplne sú o čosi v lepšom stave. Až 68 % z nich je zachovaných do veľkej miery. Menej optimistické je zistenie, že väčšina objektov, ktoré majú len fragmentárne zachované okná a dvere, sú práve národné kultúrne pamiatky. Podobné výsledky prinieslo aj vyhodnotenie stavu dverných výplní. Tie sú ešte vo vyššej miere ohrozené výmenou za nové prvky v odlišnom materiálovom riešení a tvare. V našom výbere nahradili pôvodné dverné výplne odlišnými novými prvkami až pri 27 % budov, zatiaľ čo pri okenných výplniach sa tak stalo len pri 9 % budov.

Materiálová skladba výplní je dôležitou súčasťou autentického stavu historických budov. V našom výbere jednoznačne prevládal ako pôvodný materiál okenných aj dverných výplní kov (okná 51 %, dvere 47 %). Zaujímavé je porovnanie prevažujúceho materiálu okien a dverí v medzivojnovom a povojnovom období, pri ktorom sa ukazuje, že kovové okná častejšie využívali práve funkcionalistickí architekti (56 % okien v našom výbere) a kovové dvere zasa architekti druhej polovice 20. storočia (55 %). Najautentickejšie sú pritom zachované práve kovové okenné aj dverné rámy (55 %). Z pôvodných drevených okien je pritom až 50 % nahradených oknami z iného materiálu.

Aj pri sledovaní okenných a dverných výplní sa potvrdilo, že pamiatková ochrana nezaručuje zachovanie autenticity modernej architektúry. Až 38 % pamiatkovo chránených budov v našom výbere nemá zachované pôvodné okná – alebo sú zachované len fragmentárne – a súčasne vyše polovica z nich je v menej uspokojivom stave (52 % z nich získalo hodnotenie zo spodnej časti hodnotiacej škály). Mimoriadne znepokojivý je stav jedinečných sklápacích ocelových okien patentovaných v roku 1929 bratislavskou spoločnosťou Kraus, ktoré sa zachovali len na niekoľkých budovách v rámci bývalého Československa (v našom výbere na sanatóriu Machnác v Trenčianskych Tepliciach a Okresnej sociálnej poisťovni na Bezručovej ulici v Bratislave). Ide pritom o svetový unikát, ktorý roku 1931 na Kongrese modernej

Obchodno-spoločenské centrum na Kamennom námestí v Bratislave (Ivan Matušík, 1983). Každý z dvoch vlastníkov zvolil vo vzťahu k svojej časti budovy iný prístup. Tesco obnovilo obchodný dom, Lordship zatvoril a devastuje hotel

The shopping and social centre on Kamenné námestie in Bratislava (Ivan Matušík, 1983). Each of the two owners chose a different approach to their sections of the building. Tesco carefully restored the department store, Lordship closed and damaged the hotel

Foto Photo: Katarína Andrášiová, 2013

architektúry v Bruseli označili za „najdokonalejší typ okna pre súčasné staviteľstvo“^{18/}. Súčasne treba pripomenúť, že nižšia miera autenticity a horší fyzický stav výplní skúmaných objektov zaradených do Ústredného zoznamu pamiatkového fondu SR vyplýva aj z toho, že tieto diela okrem jednej výnimky pochádzajú z prvej polovice 20. storočia a vek výplní je tak o niekoľko desaťročí vyšší.

INTERIÉRY

Interiéry sú štandardne považované za najkrehkejšiu súčasť architektonického dedičstva. Tento predpoklad potvrdili aj naše pozorovania. Až pri 62 % sledovaných interiérov je pôvodný interiér zachovaný v horšom fyzickom stave, prípadne bez autentickej vrstvy, pričom zväčša

ide o budovy z medzivojnového obdobia (70 %) a pamiatkovo chránené diela (70 %). Potvrzuje to aj vyhodnotenie miery zachovania pôvodných povrchov v interiéroch monitorovaných objektov. Tretina budov má len fragmentárne zachovanú povrchovú úpravu interiérov a pri viac ako jednej tretine budov sú tieto povrchy zachované len v malej miere. Najzraniteľnejšie sú v tomto kontexte podlahové krytiny, z ktorých sa len 23 % zachovalo vo väčšej miere. Aj pri nich sa opäť potvrdil jav, ktorý by sme už mohli nazvať paradoxom autenticity pamiatok modernej architektúry. Až 91 % podláh pamiatkovo chránených budov v našom výbere je zachovaných len fragmentárne. Aj tu musíme, samozrejme, pripustiť, že hlavným dôvodom vysokej miery poškodenia, respektíve neexistencie pôvodných podlahových krytín je práve vyšší vek týchto stavieb. Súčasne sa však potvrdilo aj to, že vo väčšine prípadov sa pod zlý stav povrchov podpisala zlá alebo absentujúca údržba, ako to vidno na budove Nemeckého veslárskeho klubu či Hotela Kyjev v Bratislave, a nevhodný postup pri obnove budovy, čo zasa dokumentuje necitlivá obnova Kochovho sanatória v Bratislave, pri ktorej odstránili takmer všetky pôvodné povrchy, prvky aj interiérové zariadenia. Ako najzachovalejšie boli v rámci monitoringu vyhodnotené pôvodné interiérové povrchy a mobiliár Vily Lengyel v Bratislave. Táto budova napriek svojmu mimoriadnemu postaveniu v kontexte európskej historiografie pritom nie je pamiatkou. Dôvodom vysokej miery jej autenticity teda nie je legislatívna ochrana, ale kontinuita vlastníckych vzťahov a funkcie, systematická údržba, ako aj vysoké povedomie vlastníka o hodnotách diela.

AKTÉRI: VLASTNÍCI, SPRÁVCOVIA, ODBORNÍCI A VEREJNOSŤ

hodnotenie výsledkov skúmania vybraných diel modernej architektúry ukázalo, že zásadnými činiteľmi premeny fyzického stavu budov sú aktéri, ktorí priamo ovplyvňujú ich prevádzku, teda vlastníci, správcovia a užívatelia. Nezanedbateľný vplyv na fyzický stav budov však majú aj inštitúcie, ktoré rozhodujú o stavebných zásahoch do budov či o ich údržbe (stavebné a pamiatkové úrady) a v neposlednom rade aj odborníci a širšia verejnosť, ktorých záujem predstavuje významný

potenciál vo vzťahu k zachovaniu týchto diel.

V rámci procesu monitorovania sme sa zamerali predovšetkým na prvú skupinu aktérov, na vlastníkov a správcov budov. Identifikovali sme pritom tri základné typy vlastníkov: súkromný vlastník, štát alebo iná verejná inštitúcia a spoločenstvo vlastníkov. Väčšina skúmaných objektov je v rukách súkromných vlastníkov alebo štátu a len 16 % vlastní súkromní vlastníci združení v spoločenstvách vlastníkov. Vlastnícke vzťahy pritom odrážajú spoločenské pomery, v ktorých skúmané diela vznikali. Väčšinu budov z medzivojnového obdobia vlastní súkromní vlastníci, zatiaľ čo objekty z druhej polovice 20. storočia zväčša vlastní štát. Aj keď forma vlastníctva priamo neovplyvňuje fyzický stav sledovaných diel, na základe nášho pozorovania sme identifikovali určité charakteristické vzorce správania jednotlivých typov vlastníkov. Ako najrizikovejší sa pritom ukázal postup, keď vlastník ukončí prevádzku budovy na základe údajne zlého technického stavu, vysokých nákladov na opravu či z dôvodu celkovej nerentability. Taký postup uplatňujú takmer bezvýhradne súkromní vlastníci, a to bez ohľadu na to, či ide o pamiatkovo chránený objekt ^{/19/}. V tejto súvislosti pritom treba pripomenúť, že nedostatok finančných prostriedkov či technický stav budovy takmer nikdy nepredstavuje ozajstný dôvod takeého konania. Práve naopak, aj solventní vlastníci nechávajú budovy chátrať bez ich zabezpečenia proti nežiaducim vplyvom počasia a proti vniknutiu cudzích osôb, zatiaľ čo presadzujú ich prestavbu v rozpore s nariadeniami pamiatkového úradu či s územným plánom. Naše pozorovania potvrdili, že tento vzorec správania má spravidla jediný cieľ, a tým je dosiahnutie takej miery devastácie budovy, ktorá vzhľadom na stratu pamiatkových hodnôt zaručí bezproblémovú realizáciu prestavby nerespektujúcej požiadavky pamiatkovej ochrany ^{/20/}.

Súkromné vlastníctvo sa ukazuje ako rizikové aj v procese údržby. Ani nie tretina skúmaných budov v súkromnom vlastníctve má dobre zachovaný obvodový plášť, zatiaľ čo pri budovách v rukách štátu je obvodový plášť v dobrom stave pri viac než polovici diel. Výnimku predstavujú len rodinné domy v súkromnom vlastníctve, kde je údržba vykonávaná pravidelne a zväčša s rešpektom k pôvodným hodnotám diela (Vila Lengyel v Bratislave alebo

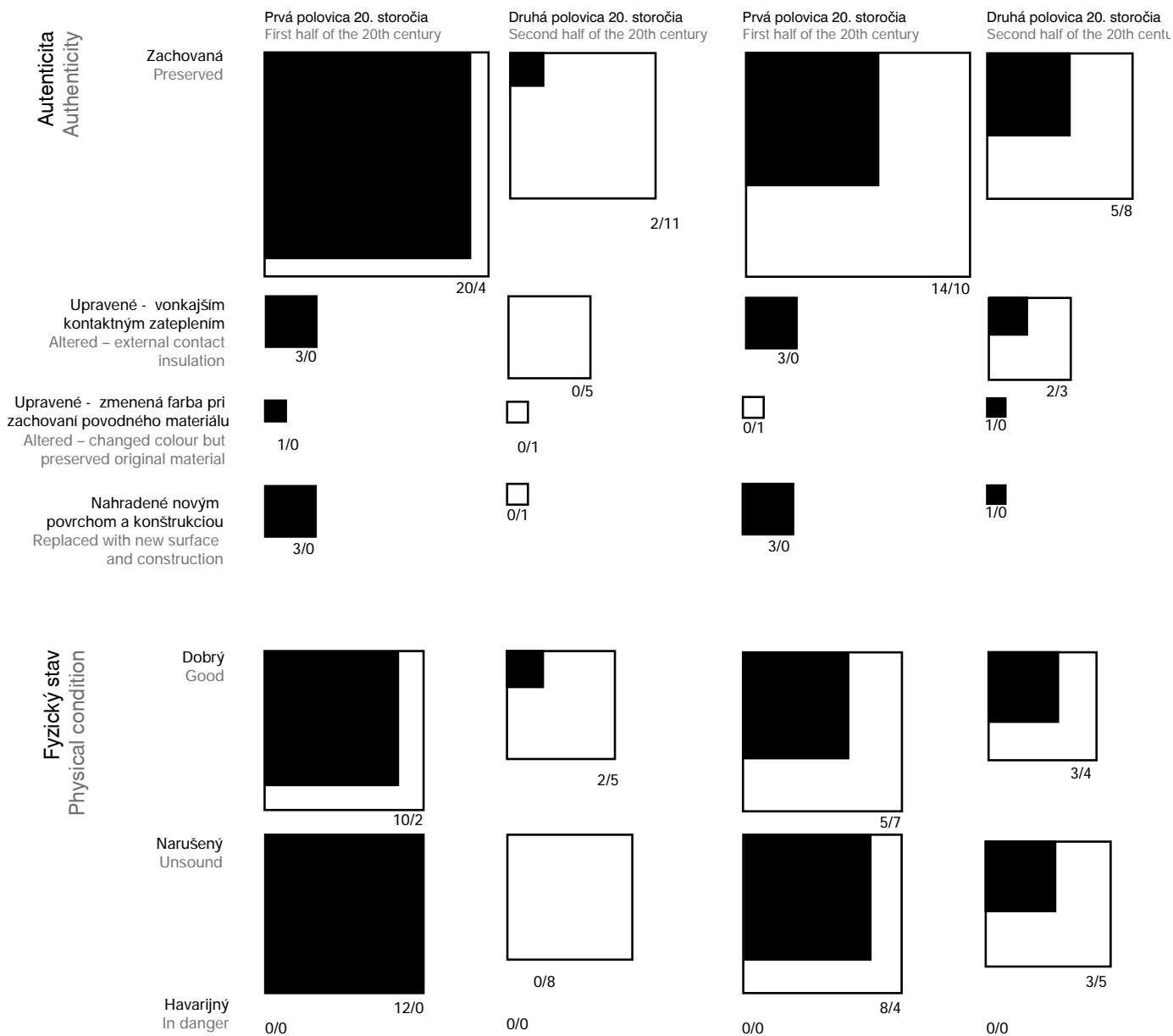
Foto Photo: Katarína Andrášiová, 2013

tri rodinné domy architektov v našom výbere). Pri hodnotení celkového fyzického stavu je však situácia súkromných a štátnych budov vyrovnaná. Ďalším rizikovým faktorom, ktorý sa častejšie prejavuje pri budovách v súkromnom vlastníctve, je zmena pôvodnej funkcie. Práve zmena funkcie totiž najčastejšie vedie k požiadavke na radikálnu prestavbu budovy, a tak spravidla implikuje vyššie spomínaný vzorec správania ^{/21/}.

Špecifickým typom vlastníctva je spoločenstvo vlastníkov, pri ktorom sme identifikovali dva druhy rizík. Jedným je rozdielnosť názorov pomerne veľkého množstva vlastníkov a ich neschopnosť včas a správne reagovať na problémy budovy. Ako druhé riziko sa, naopak, ukazuje pomerne vysoká autorita takeého množstva vlastníkov vo vzťahu k orgánom rozhodujúcim o stavebných

Umelecká beseda slovenská v Bratislave (Alois Balán, Jiří Grossmann, 1926). Omietauté časti obvodového plášťa obnovujú prostredníctvom novej omietkovej vrstvy bez pridania tepelnej izolácie
The 'Slovak Arts Society' (Umelecká beseda slovenská) Gallery in Bratislava (Alois Balán, Jiří Grossmann, 1926). The stucco layer of the exterior surface is being restored through addition of a new layer of stucco, without any added heat insulation

Obvodový plášť – pamiatková ochrana
 Building shell – heritage protection

Obvodový plášť – vlastnícke vzťahy
 Building shell – property relations

Okenné výplne – pamiatková ochrana
Fenestration materials – heritage protection

Okenné výplne – vlastnícke vzťahy
Fenestration materials – property relations

Prvá polovica 20. storočia
First half of the 20th century

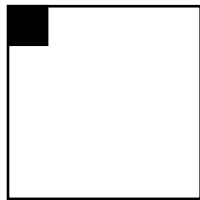
Druhá polovica 20. storočia
Second half of the 20th century

Prvá polovica 20. storočia
First half of the 20th century

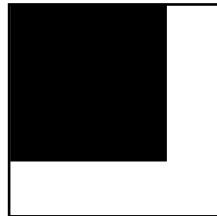
Druhá polovica 20. storočia
Second half of the 20th century

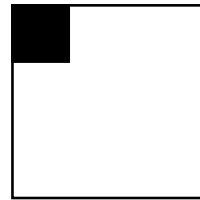
11/0

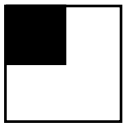
2/8

7/4

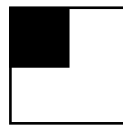

3/7

2/4

0/0

2/4

0/0

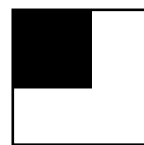

7/1

0/7

7/1

3/4

2/0

0/2

1/1

1/1

1/0

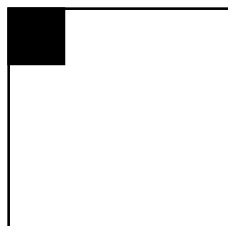
0/0

1/0

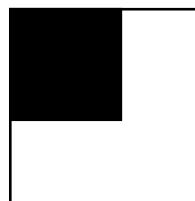
0/0

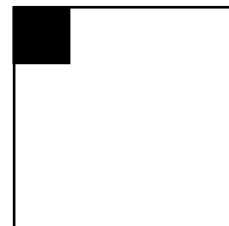
7/0

2/8

4/3

2/8

1/1

0/2

1/1

0/2

3/0

0/0

3/0

0/0

Zachovaná
Preserved

Repasované
Restored

Nahradené novým materiálom,
so zachovaním pôvodného
členenia
Replaced with new material,
original articulation retained

Nahradené novým materiálom,
bez zachovania pôvodného
členenia
Replaced with new material
and articulation

Zničené - fragmentárne
zachované
Destroyed - retained in
fragments

Dobry
Good

Narušený
Unsound

Havarijný
In danger

Okresná sociálna poisťovňa
v Bratislave (Alois Balán,
Jiří Grossmann, 1939).
Unikátne ocelové okná
typu Kraus znehodnocuje
absencia údržby a vandali

The Regional Social
Insurance Office
in Bratislava (Alois Balán,
Jiří Grossmann, 1939). The
unique steel windows made
by the Kraus manufacturer
have been damaged
by poor maintenance
and vandalism

Foto Photo: Katarína Haberlandová, 2013

úpravách budovy. Obidve tieto riziká sa prejavili na nedávnej úprave obvodového plášťa bytových domov obytných súborov Unitas a Nová doba, kde ani pamiatkový úrad nedokázal zabrániť použitiu kontaktnej tepelnej izolácie alebo na nepriechodnosti pokusov o reguláciu farebného riešenia sídliska Februárka v Bratislave.

Určité riziko pre fyzický stav modernej architektúry však môžu predstavovať aj odborníci či širšia verejnosť. Práve nejednoznačné a rozporuplné vnímanie modernej architektúry zo strany odbornej verejnosti označili za ohrozenie budúcnosti skúmaných diel aj pracovníci a pracovníčky, ktorí monitorovanie realizovali. Vo väčšine pritom išlo o budovy z druhej polovice 20. storočia. Viac ako polovica z nich pritom neprešla úspešne procesom navrhovania na zápis do Ústredného zoznamu pamiatkového fondu ^{122/}.

Ďalšie ohrozenie predstavuje aj odmietavý postoj verejnosti k týmto dielam. Až polovica z budov, ktoré výskum vyhodnotil ako rozporuplne vnímané, je zle prijímaná verejnosťou, respektíve je prijímaná nejednoznačne. Najlepšie také kolísanie nálad a neujasnenosť pozícií jednotlivých aktérov ilustruje aktuálna diskusia okolo zachovania budov obchodného domu a hotela na Kamennom námestí v Bratislave.

HODNOTENIE NAJVÝZNAMNEJŠÍ DIEL MODERNEJ ARCHITEKTÚRY PAMIATKAMI A TEORETIKMI ARCHITEKTÚRY

Na území Slovenska môže architektonickému dielu teoreticky zaručiť legislatívnu ochranu jednak zápis do Ústredného zoznamu pamiatkového fondu, umiestnenie v rámci pamiatkovej zóny alebo usmernenie zakotvené v územnom

pláne zóny. Opakované neúspešné pokusy o zapísanie architektonických diel z druhej polovice 20. storočia do Ústredného zoznamu pamiatkového fondu, ako aj argumentácia takého rozhodnutia zo strany pamiatkového úradu, naznačovali, že dôvodom takého postupu je odlišné vnímanie architektonického dedičstva druhej polovice 20. storočia zo strany pamiatkarov a historikov či teoretikov architektúry. Tento predpoklad sme sa pokúsili overiť prostredníctvom dotazníkového prieskumu, ktorý sme prostredníctvom hodnotenia vybranej vzorky 50 najvýznamnejších diel modernej architektúry realizovali medzi pracovníkmi Pamiatkového úradu Slovenskej republiky, krajských pamiatkových úradov, Fakulty architektúry STU a Oddelenia architektúry ÚSTARCH SAV. Prieskum prebehol v dvoch etapách v roku 2013 a zapojilo sa doň 12 respondentov. Určitou inšpiráciou pri zostavovaní hodnotiaceho mechanizmu bola aj hodnotová analýza architektúry druhej polovice 20. storočia realizovaná v roku 2012 pracovníkmi viedenského a brnianskeho magistrátu, ktorí hodnotili vybrané diela v oboch mestách prostredníctvom číselnej stupnice od - 10 do + 10^[23]. Vzhľadom na cieľ nášho prieskumu sme sa však napokon rozhodli uplatniť takú metódu hodnotenia, ktorá by nadväzovala na doterajšie spôsoby hodnotenia architektonických diel v prostredí pamiatkarov a teoretikov architektúry. 15 hodnotiacich kategórií vychádzalo z identifikácie pamiatkových hodnôt používanej Pamiatkovým úradom SR a z hodnotiaceho mechanizmu, ktorý sa uplatňuje pri zaradovaní diel do medzinárodného registra DOCOMOMO. Išlo o nasledujúce kategórie: architekt diela, stavebné špecifiká, historický dokument, stavebná celistvosť, vzťah k prostrediu, autenticita, funkčnosť, jedinečnosť, typickosť, starobylosť, umelecko-historická hodnota, symbolická hodnota, emocionálne pôsobenie, významnosť a spoločenský záujem na uchovaní diela^[24]. Respondenti hodnotili jednotlivé diela v rámci uvedených kategórií numerickou škálou od 1 do 5, pričom číslo päť predstavovalo najvyššie hodnotenie. Cieľom experimentálneho hodnotenia bolo identifikovať konkrétne aspekty, pri ktorých medzi pamiatkarmi a teoretikmi architektúry nastáva rozpor^[25].

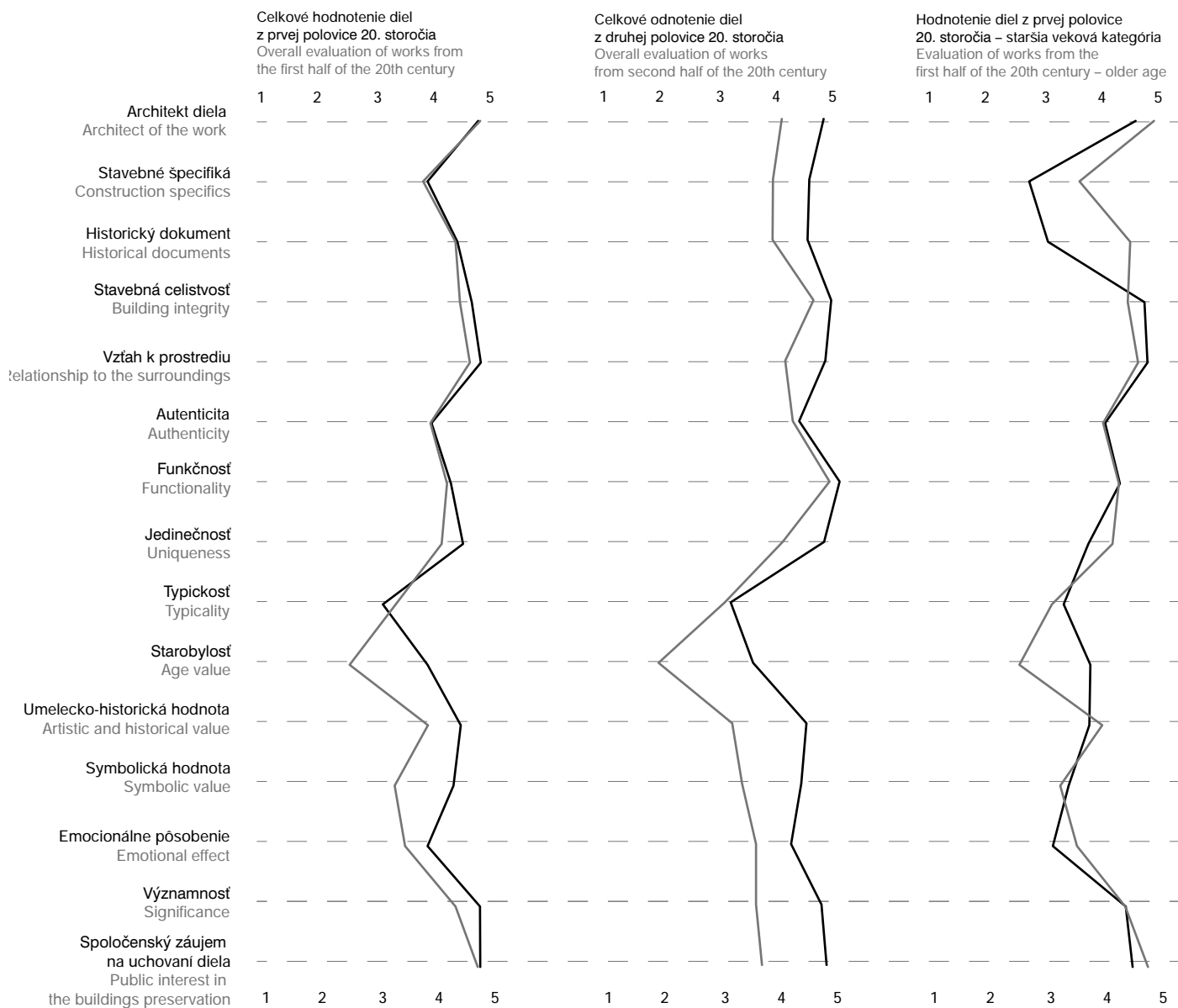
Najväčšia odchýlka v hodnotení jednotlivých položiek (viac ako 1 bod v stupnici od 1 – 5) sa

vzťahovala k starobylosti a symbolickej hodnote. (Pozri graf na strane 164 – 165) S cieľom detailnejšieho analyzovania hierarchie jednotlivých kategórií boli dáta i hodnotenia rozdelené niekoľkými spôsobmi. Hodnotiaci experiment totiž rátať s relativitou výsledkov spôsobenou subjektivitou jednotlivých hodnotiteľov, avšak kategórie, ktoré vykazujú pri viacerých kombináciách spracovania dát väčšie odchýlky, možno vo vzťahu k hodnoteniu modernej architektúry považovať za kľúčové. Pri rozdelení údajov na diela z prvej polovice a diela z druhej polovice 20. storočia sa poradie kategórií, ktoré vykazovali najväčšie rozdiely, mierne zmenilo. Pri hodnotení diel povinovej architektúry nastal väčší rozpor aj v prípade umelecko-historickej hodnoty. (Pozri graf na strane 164 – 165)

V súvislosti s kategóriou starobylosti, pri ktorej sa takmer v každom porovnaní prejavil najväčší rozpor medzi teoretikmi a pamiatkarmi, sme sa pokúsili overiť aj to, do akej miery hodnotenie ovplyvňuje vek respondentov a či tí, ktorí boli svedkami výstavby týchto diel, budú túto kategóriu hodnotiť nižším počtom bodov. Tento predpoklad sa však nepotvrdil a kategória starobylosti v celkovom priemere vykazovala oveľa menšie rozdiely. Pri analýze hodnotení jednotlivých respondentov však možno konštatovať väčší rozdiel v kategórii starobylosti pri dielach z druhej polovice 20. storočia, kde v rámci mladšej skupiny respondentov pamiatkari priradujú budovám výrazne menší počet bodov ako teoretici. Pri dielach z prvej polovice 20. storočia taká situácia nenastala a rozdiel medzi pamiatkarmi a teoretikmi bol konštantný v oboch vekových skupinách. V súvislosti s kategóriou starobylosti – ale aj ostatných kategórií – tak možno konštatovať, že vek respondentov zohráva v hodnotení menšiu úlohu než príslušnosť ku konkrétnej skupine odborníkov, čo len potvrdilo význam experimentálneho overenia rozdielov práve medzi pamiatkarmi a teoretikmi.

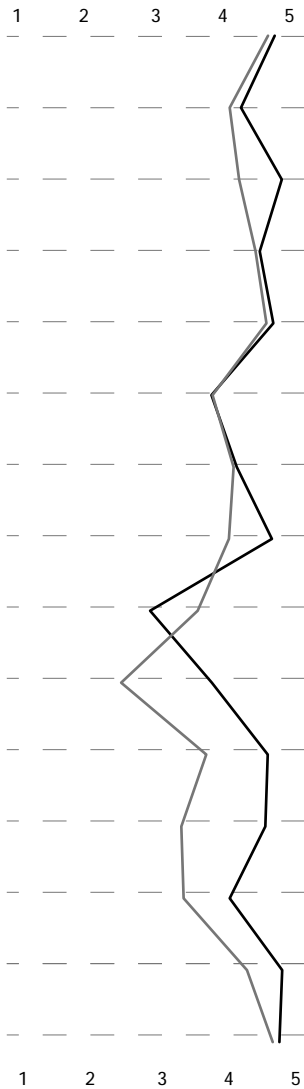
Ako sme už uviedli, hodnotenie teoretikov a pamiatkarov sa bodovo najviac rozchádzalo pri kategórii starobylosť. Tento rozdiel na jednej strane ilustruje odlišné vnímanie tejto kategórie vo vzťahu k modernej architektúre zo strany pamiatkarov a teoretikov architektúry, na druhej strane však ukazuje, že kategória starobylosti je v procese hodnotenia modernej architektúry

Hodnotenie vybraných 50 najvýznamnejších diel modernej architektúry na Slovensku

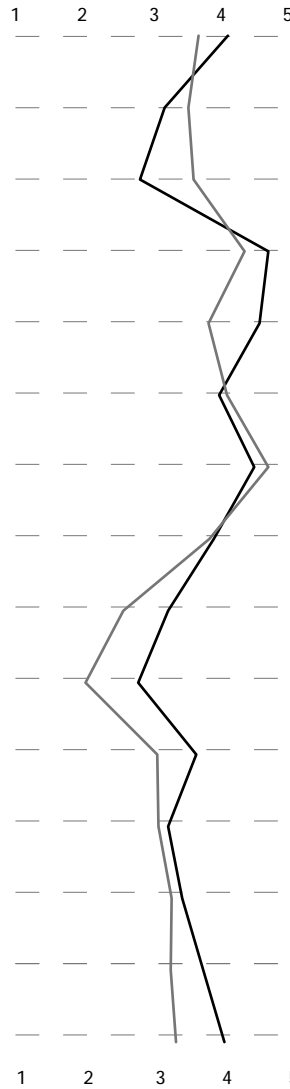

Evaluation of the selected 50 most important works of modern architecture in Slovakia

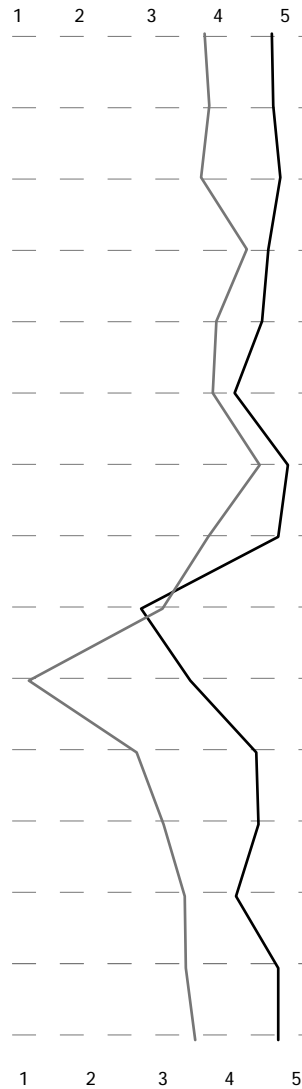
Hodnotenie diel z prvej polovice
20. storočia – mladšia veková kategória
Evaluation of works from the first half
of the 20th century – younger age

Hodnotenie diel z druhej polovice
20. storočia – staršia veková kategória
Evaluation of works from second half
of the 20th century – older age

Hodnotenie diel z druhej polovice
20. storočia – mladšia veková kategória
Evaluation of works from second half
of the 20th century – younger age

Odpovede pracovníkov
a pracovníčok Oddelenie
architektúry ÚSTARACH SAV
Responses from researchers
from the Department
of Architecture
ÚSTARACH SAV

Odpovede pracovníkov
a pracovníčok Pamiatkového
úradu SR
Responses from experts
from the Slovak Heritage
Office

Rodinný dom architekta v Bratislave (Ivan Matušik, 1984). Nezmenená funkcia a permanentná údržba garantuje vysokú mieru autenticity a dobrý fyzický stav budovy

Family house (Ivan Matušik, 1984). Original function and permanent maintenance guarantee high authenticity and good physical condition of the building

Zdroj Source: Archív architektúry ÚSTRACH SAV

ozaj problematická. Veď stopy veku sa v prípade modernej architektúry stále vnímajú najmä ako estetický či prevádzkový nedostatok, a teda inak ako pri starších pamiatkach ^{126/}.

Ako ďalšia problematická kategória sa v našom prieskume ukázala symbolická hodnota diela. Rozporupnosť tejto kategórie pritom rovnako ako pri starobylosti súvisí najmä s vekom diela, aj keď v tomto prípade dôležitú úlohu zohrávajú aj spoločenské okolnosti, ktoré vznik diela determinovali. Na základe skúseností s vnímaním diel realizovaných v období vojnového slovenského štátu či v období komunistickej diktatúry päťdesiatych rokov 20. storočia však možno konštatovať, že symbolická hodnota je relatívne nestálou kategóriou, ktorá sa s odstupom času môže radikálne meniť ^{127/}.

S vekom posudzovaného diela súvisí do určitej miery aj ďalšia kategória, ktorá v našom prieskume

figurovala ako rozporuplná. Umelecko-historická hodnota sa zvykne vo vzťahu k historickej architektúre chápať predovšetkým ako úroveň umeleckoremeselného spracovania diela. Pri modernej architektúre sa, práve naopak, zdôrazňujú umelecké hodnoty prameniace z autorskej koncepcie a jedinečnosti umeleckého diela ^{128/}.

Zaujímavým faktorom, ktorý výrazne ovplyvnil proces hodnotenia, bola hĺbka znalostí jednotlivých diel zo strany respondentov. Ukázalo sa, že čím dôvernejšie respondenti dielo poznali, tým vyššie ho vo všetkých kategóriách hodnotili. Blízku zhodu hodnotenia zo strany pamiatkarov aj teoretikov architektúry tak vykazovali všeobecne známe zväčša pamiatkovo chránené diela (Kolonádový most v Piešťanoch, bratislavské Krematórium či Most SNP v Bratislave).

Dotazníkový prieskum, napriek tomu, že bol realizovaný len na pomerne malej vzorke respondentov, potvrdil náš predpoklad, že pamiatkarská obec a teoretici architektúry vnímajú modernú architektúru rozdielne. Ukázal aj to, že odlišnosti sa týkajú najmä tých hodnôt diela, ktoré priamo závisia od jeho veku. Prieskum tak do určitej miery potvrdil opodstatnenosť zákonnej požiadavky na vek pamiatky, ktorý by mal garantovať vyššiu objektivnosť jej hodnotenia. Súčasne však prieskum ukázal, že najdôležitejším faktorom vo vzťahu k hodnoteniu architektonického diela akejkolvek historickej etapy či veku ostáva jeho hlboké poznanie a porozumenie zo strany hodnotiteľa. Práve miera poznania modernej architektúry zkladá aj rozdiel pri jej odlišnom vnímaní zo strany pamiatkarov zameraných skôr na hlbšiu históriu a teoretikov, ktorí sa ťažiskovo venujú výskumu modernej architektúry.

NAMIESTO ZÁVERU: MODERNÁ ARCHITEKTÚRA AKO PAMIATKA – ÁNO ALEBO NIE?

Monitoring aj hodnotenie vybraných najvýznamnejších diel modernej architektúry ukázal rad konkrétnych vlastností, ktoré tieto diela odlišujú od historickej architektúry a v súvislosti s ich pamiatkovou obnovou generujú problematické situácie. Vo väčšine prípadov pritom ide o absenciu relevantných postupov, ktoré by garantovali takú obnovu materiálov či konštrukčných detailov

modernej architektúry, ako si vyžaduje zachovanie ich autenticity. Rutinný postup, ktorý v tejto oblasti vychádza z dlhoročných skúseností s tradičnými historickými pamiatkami sa ukazuje byť úplne nevyhovujúci. Aj náš prieskum pritom potvrdil, že hlavnou príčinou tohto javu je nedostatočná znalosť konštrukčných a technologických riešení charakteristických pre diela modernej architektúry zo strany architektov a inžinierov, dodávateľov stavebných prác aj metodikov pamiatkových úradov.

Na potrebu hlbšieho poznania modernej architektúry poukázalo aj komparatívne hodnotenie jej vnímania zo strany pamiatkarov a teoretikov architektúry. Predstavitelia štátnej pamiatkovej starostlivosti sú dnes totiž len v obmedzenej miere schopní reagovať na špecifické požiadavky súvisiace s obnovou moderných pamiatok či s procesom ich posudzovania vo vzťahu k zaradeniu do Ústredného zoznamu pamiatkového fondu. Ak by sme mali brať výsledky monitoringu doslovne, museli by sme dokonca konštatovať, že pre modernú architektúru je z hľadiska udržania jej autenticity výhodnejšie zotrvanie mimo systému oficiálnej pamiatkovej starostlivosti. Veď väčšinu monitorovaných pamiatok modernej architektúry poškodila buď neodoborná obnova, alebo absencia akejkoľvek starostlivosti zo strany vlastníka podmienená chýbajúcim konsenzom medzi ním a reprezentantmi pamiatkovej starostlivosti. Také konštatovanie by však bolo

pomerne zjednodušené a krátkozraké. Viaceré príklady totiž ukázali, že konzistentné, hlbokou znalosťou problému podložené, zrozumiteľné a dôrazne sprostredkované odborné stanovisko úradu napokon predsa môže viesť k výsledku, ktorý budú akceptovať všetci aktéri procesu. Ako príklad by sme mohli uviesť aktuálne prebiehajúce obnovy kúpaliska Zelená žaba v Trenčianskych Tepliciach alebo Neologickej synagógy v Žiline. Štatút chránenej pamiatky môže byť pritom dôležitým nástrojom aj v procese celospoločenského uznania diela modernej architektúry, ako to vidíme na aktuálne prebiehajúcim procese vyhlásenia komplexu Vysokej školy poľnohospodárskej v Nitre, obchodno-spoločenského centra na Kamennom námestí či budovy Slovenského rozhlasu v Bratislave za pamiatku^{29/}.

Aktuálna absencia hlbšieho poznania jednotlivých diel modernej architektúry, ale aj technologických postupov či urbanistických princípov charakteristických pre modernú architektúru zasa zakladá nárok na posilnenie pracovísk pamiatkových úradov o odbornú sekciu zameranú na metodiku obnovy modernej architektúry tak, ako je to už bežné vo väčšine európskych krajín.

Výskum spojený s touto štúdiou podporovala Agentúra na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy číslo APVV-0375-10.

NOTES POZNÁMKY

¹ K využitiu dvojice pojmov identita a diferencia nás inšpiroval Slovenský filozofický kongres, ktorý sa uskutočnil v Smoleniciach v septembri 2010. Identita – Diferencia. Zborník príspevkov zo 4. slovenského filozofického kongresu. Zost. Róbert Karul, Richard Stáhel a Milan Toman. Bratislava, SFZ pri SAV a FiÚ SAV 2010.

² Hammer-Tugendhat, Daniele – Tegethoff, Wolf (ed.): Ludwig Mies van der Rohe - das Haus Tugendhat. Wien 1998.; URLICH, Petr – KSANDR, Karel: Müllerova vila. Praha 2000.; JONGE, Wessel de: Continuity and Change in the Architecture of Van Nelle. Uitgeverij De HEF

Publishers Rotterdam 2005., MARKGRAFT, Monika (ed.): Archäologie der Moderne. Sanierung Bauhaus Dessau. Berlin, Jovis Edition Bauhaus 2006.

³ Moravčíková, Henrieta – DORICOVÁ, Slávka – TOPOLČANSKÁ, Mária: Baťa's Architecture a Problematic Cultural Heritage? Docomomo Journal, 2005, No. 32, s. 54 – 58.; DULLA, Matúš: Najohrozenejšie architektonické pamiatky. Monumentorum tutela, 2009, č. 20, s. 105 – 116.; FEIERSINGER, Elise – VASS, Alexander – VEIT, Susanne: Wert der Moderne. Zum Umgang mit dem Baubestand. Mury-Salzmann, Salzburg 2010, 150 s.

⁴ HENKET, Hubert Jan – HEYNEN, Hilde: Back from Utopia. The Challenge of the Modern Movement. Rotterdam, 010 Publishers 2002.; ALLEN, John: Points of

Balance Patterns of Practice in the Conservation of Modern Architecture. *Journal of Architectural Conservation* 12, 2, 2007.; PRUDON, Theodor: *Preservation of Modern Architecture*. Hoboken, Wiley 2008.

5 HENKET, Hubert Jan – HEYNEN, Hilde, 2002; DULLA, Matúš: K hlavným problémom hodnotenia architektúry druhej polovice 20. storočia a k dileme jej pamiatkovej ochrany. In: *Povojnová architektúra a jej kultúrne hodnoty*. Bratislava, SAS 2004, s. 6 – 9.

6 HEUVEL, Dirk van den et al.: *The Challenge of Change. Dealing with the Legacy of the Modern Movement*. Proceedings of the 10th International DOCOMOMO Conference, Rotterdam, IOS Press 2008

7 NÄGELE, H.: *Die Restaurierung der Weissenhofsiedlung 1981 – 1987*. Stuttgart, 1992.; SOLA-MORALES, I. – CIRICI, C. – RAMOS, F.: *Mies Van Der Rohe: Barcelona Pavilion*. Barcelona, Gustavo Gili Publisher 1993.

8 JESTER, T.: *Twentieth Century Building Materials. History and Conservation*. Washington DC 1995., ČERNÁ, Iveta – HAMMER, Ivo: *Materiality*. Muzeum města Brno & Horneman Institut, Brno 2008.

9 PATRICIO, Teresa – BALEN, Koen van – DE JONGE, Krista: *Conservation in Changing Society. Heritage and Development*. Leuven 2006, s. 191 – 198.

10 Výskum bol realizovaný v rámci výskumného projektu *Diferencovaná typológia modernizmu APVV-0375-2010*, ktorý finančne podporila Agentúra pre podporu vedy a výskumu.

11 Nara document on authenticity, ICOMOS, Nara, Japonsko, 1994, s. 4.

12 Boli to vedeckí pracovníci a pracovníčky Oddelenia architektúry ÚSTRACH SAV v Bratislave Katarína Andrášiová, Nina Bartošová, Matúš Dulla, Katarína Haberlandová, Henrieta Moravčíková, Peter Szalay a Mária Topičanská a odborný pracovník a odborná pracovníčka Pamiatkového úradu Slovenskej republiky Denis Haberland a Veronika Kapišinská.

13 Formulár bol vytvorený v programe Google Form ako zdieľateľný a editovateľný formulár. Vid': https://docs.google.com/forms/d/1M70qem6wE3ZTdu66YS5mcCYF8_sxwt4XaVebgDePfxE/viewform

ogle.com/forms/d/1M70qem6wE3ZTdu66YS5mcCYF8_sxwt4XaVebgDePfxE/viewform

14 Na rozdiel od spomínaného Registra modernej architektúry je to však stúpajúci počet, keďže tento obsahuje len 25 % stavieb z obdobia povojnového modernizmu. Aj na tomto príklade sa ukazuje postupné vzdalovanie sa od histórie 20. storočia a s ním aj väčšie akceptovanie povojnového architektonického dedičstva.

15 Vybrané diela potvrdzujú historiografiou zavedené „zlaté“ epochy slovenskej architektúry. Pozri DULLA, Matúš – MORAVČÍKOVÁ, Henrieta: *Architektúra 20. storočia na Slovensku*. Bratislava, Slovart 2002. alebo KUSÝ, Martin: *Architektúra na Slovensku 1918 – 1945*. Bratislava, Pallas 1971. a KUSÝ, Martin: *Architektúra na Slovensku 1945 – 1975*. Bratislava, Pallas 1976.

16 Pamätník a múzeum SNP v Banskej Bystrici, od architekta Dušana Kuzmu a sochára Jozefa Jankoviča bol vyhlásený za pamiatku nie pre jeho architektonické či výtvarné kvality, ale ako pamätník historických udalostí Slovenského národného povstania.

17 O histórii a význame tohto pojmu pozri: HAMMER, Ivo: *Materiality*, s. 12 – 14. In: ČERNÁ, Iveta – HAMMER, Ivo, 2008. Súčasnú reflexiu pojmu materialita v pamiatkovej sfére pozri: MCDONALD, Suzan – CROFT, Catherine – HENKET, Hubert Jan – WIDODO, Johannes: *Modernity, temporality, and materiality A Discussion about the Conservation of Modern Architecture*, *Conservation Perspectives*, The GCI Newsletter, Vol. 28 No.1, Spring 2013, s. 18 – 23.

18 *Nová Bratislava 1, 1931, 1, s. 24.*

19 Až päť zo šiestich takto umrtných budov je súčasťou Ústredného zoznamu pamiatkového fondu SR. Jedna z týchto budov je v rukách štátu. Premostenie budovy Slovenskej národnej galérie uzavreli pre zlý technický stav v roku 2001. Aktuálne sa pripravuje jeho obnova. Bližšie pozri príspevok Pavla Paňáka na s. 266 – 279.

20 V zmysle tohto vzorca správania postupuje napríklad vlastník budovy bývalej Okresnej sociálnej poisťovne na Bezručovej ulici v Bratislave, vlastník Nemeckého veslárskeho klubu či viacerí vlastníci sanatória Machnác v Trenčianskych Tepliciach.

- 21 Za určitú výnimku by sme v tejto súvislosti mohli považovať obnovu a adaptáciu Neologickej synagógy v Žiline na Kunsthalle, ktorú sprevádza diskusia medzi vlastníkom, užívateľom, pamiatkarmi aj nezávislými odborníkmi.
- 22 Päť diel v našom výbere bolo v rokoch 2007 až 2012 opakovane navrhnutých na zápis do Ústredného zoznamu pamiatkového fondu SR.
- 23 Vypracování hodnotící metodiky architektury období 1945 až 1979. Entwicklung einer Bewertungsmethodik der Architektur von 1945 bis 1979. Magistrat der Stadt Wien, Magistrát města Brna, 2012. 136 s.
- 24 Hodnotenie PÚ SR sa opiera o interné inštrukcie „Návrh na vyhlásenie nehnuteľnej veci za národnú kultúrnu pamiatku“, ktoré vychádzajú z príspevku RADOVÁ, Milena: Konceptce památkového zásahu do stavebního díla, její úloha a východiska. Památky a příroda 12, 1987, 1, 2, s. 1 – 9, s. 65 – 75. Hodnotenie DOCOMOMO je uvedené v smerniciach Docomomo International. International Register. Guidelines [online]. DOCOMOMO, 2013 [cit. 2013-11-09]. Dostupné na: http://www.docomomo.com/momo_register_guidelines.htm
- 25 Pod pojmom „pamiatkari“ rozumieme pracovníkov PÚ SR a ďalších odborníkov z pamiatkovej oblasti. Teoretikov architektúry v prieskume zastupovali pracovníci Oddelenia architektúry ÚSTARCH SAV.
- 26 SZALAY, Peter. Pamät a dejiny: Ochrana architektonického a urbanistického dedičstva z období totalitných režimov na Slovensku. In: MORAVČÍKOVÁ, Henrieta et al: Moderné a/alebo totalitné v architektúre 20. storočia na Slovensku. Bratislava, Slovart 2013, s. 114.
- 27 Pozri napríklad MORAVČÍKOVÁ, Henrieta et al: Moderné a/alebo totalitné v architektúre 20. storočia na Slovensku. Bratislava, Slovart 2013.
- 28 MORAVČÍKOVÁ, Henrieta. Moderná architektúra ako kultúrne dedičstvo: predpoklady a paradoxy ochrany. Monumentorum Tutela 20. Bratislava, Pamiatkový úrad Slovenskej republiky 2009, s. 118.
- 29 Pozri SZALAY, Peter: Vysoká škola poľnohospodárska v Nitre. Architektúra & Urbanizmus 41, 2007, č. 3 – 4, s. 146 – 161 MORAVČÍKOVÁ, Henrieta: Moderná architektúra v čase a predpoklady jej udržateľnosti: Hotel Kyjev a bývalý obchodný dom Prior, 1960 – 2008. Architektúra & urbanizmus 42, 2008, č. 3 – 4, s. 181 – 196. TOPOLČANSKÁ, Mária: Slovenský rozhlas v Bratislave. Architektúra & urbanizmus, 42, 2008, 3 – 4, s. 216 – 224.